

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

ДЗЮБАК Наталія Миколаївна

УДК 811.161.2'367

**СТРУКТУРНО-КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ
НЕПОВНОТИ РЕЧЕННЯ**

10.02.01 — українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ-1999

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти України.

Науковий керівник — доктор філологічних наук, професор ПЛЮЩ
Марія Яківна, Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова, професор кафедри українсь-
кої мови.

Офіційні опоненти: — доктор філологічних наук, професор ІВАНИ-
ЦЬКА Ніна Лаврентіївна, Вінницький державний педагогічний
університет, завідувача кафедрою української мови;
— кандидат філологічних наук, старший
науковий співробітник
ШЕВЧЕНКО Лариса Леонідівна,
Український мовно-інформаційний
фонд НАН України.

Провідна установа: — Рівненський державний педагогічний універси-
тет Міністерства освіти України, кафедра української мови.

Захист відбудеться “22” лютого 2000 р. о 16-30 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному уні-
верситеті імені М.П.Драгоманова, 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова.

Автореферат розіслано “19 ” січня 2000 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасна лінгвістика помітно розширює об'єкти вивчення, залучаючи до парадигми наукового пошуку проблеми функціонування мовних одиниць в умовах реального спілкування. Орієнтація досліджень на комунікативну діяльність, основне завдання якої полягає у передачі певної інформації з метою повідомлення чи впливу на співрозмовників, сприяє перенесенню акценту з формального аналізу конструкцій на моделювання мовних актів з метою вивчення закономірностей розуміння повідомлення адресатом. Ці завдання комунікативної лінгвістики висувують на перший план нову одиницю — висловлення. Особливо важливим у зазначеному аспекті є з'ясування того, за якими семантичними правилами формується структура діалогів (полілогів), монологічного мовлення, що відображають не лише денотативну ситуацію, а й контекст самого повідомлення. Такий підхід зумовлює перегляд традиційних концепцій. Зокрема це стосується дискусійного питання про неповноту речення, що є наслідком інтеграції вербальних та невербальних засобів вираження при формуванні змісту повідомлення в умовах реальної комунікативної діяльності.

Вагомий внесок у розробку питань, що пов'язані із з'ясуванням ознак неповноти речення, зробили такі мовознавці, як О.М.Пешковський, В.В.Бабайцева, Д.Х.Баранник, П.С.Дудик, А.П.Грищенко, Н.Л.Іваницька та інші вчені.

Як лінгвістичний об'єкт неповні речення постають перед дослідниками у вигляді багатоаспектного явища, основні характеристики якого по-різному трактуються мовознавцями. Проблемними є питання про статус неповних та еліптичних структур у синтаксичній ієрархії мови. Існують різні погляди щодо найменування об'єкта дослідження та його класифікації, не встановлено функціональних особливостей неповних структур. Нерозв'язаними залишаються питання про здатність другорядних членів речення, зокрема непрямого додатка та обставини, обумовлювати неповноту синтаксичних одиниць. Усе це зумовило вибір теми дисертації.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена кількома чинниками: потребою поглибленого осмислення мовленнєвої семантики неповних речень та специфіки їх функціонування в сучасній українській мові; необхідністю всебічного, комплексного вивчення конструкцій діалогічного і монологічного мовлення та уточнення функцій еліпсису.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова — науковому опису граматики і лексикології української мови.

Предметом дослідження є неповні та еліпсовані конструкції в сучасній українській мові.

Метою дослідження є визначення функціональних і структурно-граматичних особливостей неповних конструкцій в умовах комунікативної діяльності.

Для реалізації мети дослідження необхідно було розв'язати такі **завдання**:

- 1) з'ясувати природу неповного речення у семантичному, комунікативному та формально-синтаксичному аспектах;
- 2) з'ясувати граматичну природу неповних речень й основи організації мовної семантики в конструкціях з опущеними одним чи кількома членами речення;
- 3) охарактеризувати комунікативні умови функціонування неповних речень у діалогічному мовленні;
- 4) виявити структурно-комунікативні ознаки неповних речень у монологічному мовленні;

5) встановити функціонально-стилістичні можливості неповних речень у монологічному тексті;

6) описати функції еліпсису в усно-розмовному і художньому стилях української мови.

Матеріалом для дослідження були тексти розмовного мовлення, фольклору (прислів'я, приказки, казки) та художньої літератури XIX-XX ст., в яких активно використовуються неповні речення. Методом суцільної вибірки з них було вилучено три тисячі відповідних одиниць.

Методи дослідження. Як основний був застосований описово-аналітичний метод. У ряді випадків використовувались функціональний і структурно-семантичний методи, які дозволили детально розібратись у співвідношенні логічної і мовної семантики в структурі змісту неповних речень та їх репрезентації в умовах комунікації.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні неповних речень у комунікативному, семантичному і формально-синтаксичному аспектах на матеріалі текстів української літератури і розмовного мовлення, у сфері яких найширше виявляється специфіка функціонування аналізованих конструкцій. Новизна дослідження полягає також у розширенні наукового пізнання функцій неповних речень як своєрідної семантико-граматичної категорії, що бере участь у формуванні висловлення, реплік діалогу, ширше — у текстоутворенні відповідно до виконання комунікантами прагматичної настанови мовлення. Тим самим розкрито граматичну природу опущення членів речення й еліпсису як явищ динамічного (експресивного) синтаксису сучасного усного і писемного українського мовлення.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що одержані дані розширюють уявлення про процеси мовної компресії й еліпсації, які по-різному виявляються у функціонуванні стилів мови. Результати дослідження мають значення для поглибленого вивчення динамічного синтаксису і теорії мовної комунікації.

Практичне значення роботи полягає у впровадженні результатів дослідження у вузівські підручники з синтаксису сучасної української мови.

Матеріали дослідження можуть бути використані в лекційних курсах, спецкурсах і семінарах на філологічних факультетах, для написання дипломних і курсових робіт студентами вищих навчальних закладів.

Апробація роботи. Основні положення роботи повідомлялися у виступах на наукових конференціях, зокрема на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів НПУ ім.М.П.Драгоманова (1997, 1998, 1999 рр.) і на другій Всеукраїнській конференції “Тарас Шевченко і Поділля”, яка відбулась у Кам'янець-Подільському педагогічному університеті в 1999 р. Основний зміст дисертації викладено у чотирьох статтях.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, (238 найменувань), списку використаних джерел (48 одиниць), на основі яких проводилось дослідження функціональних особливостей неповних речень. Обсяг дисертаційного дослідження без списку використаної літератури — 185 с., повний обсяг роботи — 203 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкривається сутність і стан наукової проблеми та її значущість, а також обґрунтовується актуальність теми дослідження, розкривається зв'язок роботи з науковими програмами та планами, визначаються предмет, мета і завдання дослідження, характеризуються матеріал, методи дослідження, відзначається наукова новизна, теоретичне та практичне

не значення роботи та форми її апробації, зазначається кількість та обсяг публікацій, які відображають основні результати дисертаційного дослідження.

У першому розділі – “Комунікативний, семантичний і формально-синтаксичний аспекти неповноти речення” – характеризуються основні етапи розвитку наукової думки з проблеми синтаксичної неповноти речення, подається огляд наукової літератури за темою дисертації, обґрунтовується вибір напрямків до-слідження. У дисертації приймається загально-визнаний погляд на речення як багатоаспектну синтаксичну одиницю. Увага вчених до комунікативного аспекту пояснюється тим, що в процесі комунікативно-інтелектуальної діяльності мовців виявляються можливості моделювання синтаксичних побудов, ускладнення та спрощення формальної структури висловлювань і тенденції розвитку синтаксичної системи мови. Аналіз неповних речень здійснено відповідно до сучасних тенденцій дослідження синтаксису, що передбачають не лише диференціацію, а й інтеграцію комунікативного, семантичного та формально-граматичного аспектів. Основний акцент робиться на комунікативному аспекті, що відображає сутність мови як знакової системи у дії, на що в свій час звернув увагу В. фон Гумбольдт, а пізніше Л.С.Виготський, О.О.Леонтьєв, Ф.М.Березін, Г.Г.Почепцов та інші мовознавці. Такий підхід дозволяє інтерпретувати мову як діяльність, але не як самостійний різновид діяльності, а як компонент будь-якої діяльності взагалі.

Включений у мовленнєву діяльність, кожний мовленнєвий акт в усній формі є процесом розгортання інформації в часі, у ситуації безпосереднього спілкування з адресатом. У комунікативному акті бере участь весь комплекс позамовних чинників, що забезпечують організацію мовлення у структурі, відповідній певній прагматичній настанові мовлення. Необхідність виявлення семантичних та граматичних характеристик неповного речення впливає з багатоаспектної природи самої синтаксичної одиниці. Формально-синтаксична неповнота речення повинна розглядатися як структурно-смілова мовна категорія на рівні функціонування у процесах мовлення.

У вивченні простого речення необхідно розрізняти аналіз процесу його формування і сформованої вже мовцем конструкції. Важливо врахувати, що характер думки зумовлює вибір структурної схеми та способів вираження компонентів схеми. Тому граматична природа неповного речення відображається не тільки на рівні мовної, граматичної (синтаксичної і морфологічної) семантики, а й мовленнєвої.

Механізм комунікативної організації речення зрозумілий в умовах реальної комунікації, результатом якої є діалогічна єдність чи монологічний текст. У таких формах спілкування передача інформації, як правило, не обмежується лише елементарним повідомленням, а реалізується комунікативним блоком, за рахунок чого кожна елементарна смілова одиниця є лише фрагментом у загальному ланцюгу спілкування. Окремі речення (репліки) як частини більш складного мовленнєвого комплексу (монологу чи діалогічної єдності) взаємопов'язані синтаксичними відношеннями. З одного боку, — це відношення граматичні, в основі яких лежать різноманітні зв'язки, а з іншого — смілові, які впливають із самої інформації повідомлення, значень його компонентного складу, що формують зміст тексту.

Єдність змісту цих складних синтаксичних утворень досягається дотриманням учасниками комунікації певних норм і правил, закладених в ілокуції носіїв конкретної мови. У таких умовах комунікативна мета кожного окремого висловлювання відображається у його актуальному членуванні. Мовець у комунікативному акті намагається передусім передати найбільш інформативно важливу для нього частину, яка містить нові знання (рему), тоді як тема є менш значущою і задається засобами контексту, ситуації чи імпліцитно. Тому саме тема є елементом структури висловлення, який поєднує його з попереднім текстом чи реплікою.

Компресія змісту знаходить своє відображення у граматичній структурі речення: вилучається будь-який член чи одразу кілька членів речення, які є тематичними елементами повідомлення. Це спричиняє неповноту відповідної конструкції.

Проблема дослідження неповноти речення віддавна привертала увагу як українських, так і зарубіжних мовознавців. У сучасній лінгвістиці чітко розмежовуються два погляди на проблему неповного речення. Перший відображає традиційні концепції синтаксичної неповноти речення, представлені М.І.Гречем, О.М.Пешковським, О.О.Шахматовим, І.Р.Чередниченком, Л.А.Булаховським, Б.М.Куликом, П.С.Дудиком, Є.М.Ширяєвим, І.Р.Вихованцем та іншими мовознавцями. У їх дослідженнях неповнота синтаксичних одиниць трактується як відхилення від норми з опущеними одним чи кількома членами, що підказуються контекстом або ситуацією мовлення. У ролі сигналів неповноти речення виступають пряма чи зворотна валентність вербально-виражених компонентів речення, яка в силу тих чи інших причин залишається нереалізованою.

Деяке інше трактування неповноти речень пов'язане з виникненням теорії про детермінанти (її започаткувала Г.О.Золотова), яким стали приписувати функцію вторинного імпліцитно-предикативного позначення дії, тобто ознаки напівпредикативності. У цьому напрямку дослідження продовжили Г.М.Акімова, П.О.Лекант, Н.Ю.Шведова, С.Я.Єрмоленко, О.А.Бех, І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. У їх працях усі еліптичні речення чи лише окремі їх різновиди (зокрема буттєві бездієслівні) віднесено до двоскладних повних речень, у яких другорядні члени, зокрема обставини і додатки, функціонують у предикативній чи напівпредикативній функції, або ж до односкладних із локальними чи темпоральними поширювачами. Таке трактування статусу еліптичних речень суперечить традиційним підходам і спонукає до перегляду проблеми розмежування повноти/неповноти не лише двоскладних, а й односкладних синтаксичних одиниць.

У другому розділі – “Структурно-комунікативні ознаки неповноти речень у діалогічному мовленні” – подається коротка характеристика діалогової форми спілкування та визначаються основні чинники, що впливають на вербалізацію/невербалізацію окремих компонентів повідомлення (пресупозиція мовців, діалоговий характер спілкування, темп розмови, екстралінгвістичні чинники). На основі аналізу комунікативної настанови адресанта та адресата описується функціональна специфіка неповних речень в основних типах діалогів.

Одним з найпоширеніших типів організації діалогового спілкування є “питання — відповідь”. За такої організації спілкування комунікативна функція адресанта полягає в отриманні (з'ясуванні чи уточненні) знань від адресата, якого він спонукає зайняти позицію мовця для з'ясування певних реалій. Функціональна специфіка відповіді на питання полягає у тому, що в ній актуалізується й експлікується очікуваний адресантом зміст — рематичний компонент, тоді як інші можуть залишатися невираженими. Адресат, керуючись настановою співрозмовника, словесно позначає, як правило, найбільш важливі, необхідні, нові компоненти смислу, залишаючи невираженими уже вербалізовані в запитанні компоненти, на основі яких будується відповідь.

Неповноту репліки-відповіді спричиняє опущення присудка (головного члена односкладного дієслівного речення). Подібне явище найчастіше спостерігається у діалогічних єдностях “питання-відповідь”, спрямованих на з'ясування обставинної, рідше об'єктної чи суб'єктної характеристики дії, яку реалізує один із учасників спілкування чи сторонній суб'єкт, наприклад: — *Де ти був?* — *Як де — на роботі.* (О.Ковінька). **Цвіркун.** *Кого ж ви справді чекаєте?* **Клавочка.** *Кого ж, як не графа.* (І.Кочерга).

Менш продуктивними є діалогічні єдності “питання — відповідь”, де простежується спрямованість на уточнення інформації, якою володіє адресант, зокрема факту дії, об'єктної,

обставинної чи суб'єктної характеристики дії, наприклад: *Міріам. Мушу всіх любити? Месія. Так, всіх.* (Леся Українка). — *І гарно було їхати? — І гарно, і м'яко.* (М.Стельмах). — *Усі прийшли? — Всі.* (М.Коцюбинський).

Опущення підмета спричиняє неповноту репліки — відповіді переважно тоді, коли мова йде про сторонній суб'єкт, який не бере участі у комунікативному акті. Таке опущення можливе за умови, коли адресант спрямовує адресанта на уточнення можливості (реальності/ірреальності) виконання дії, факту існування стороннього суб'єкта, наприклад: — *А Десна не висохне, тату? — Та не висохне.* (О.Довженко). — *А щуки є? — Єсть.* (О.Ковінька). Значно рідше підмет опускається за умови, коли адресант прагне конкретизувати певну дію чи цікавиться її якісною характеристикою: — *А зараз що вони роблять? — Полягали спати.* (А.Дімаров). — *Як там твоя половина поживає? — Спасибі! Вибрикує!* (О.Ковінька).

У репліках — відповідях може опускатись і прямий, рідше непрямий додаток, виражений іменником в орудному відмінку, який входить у дієслівне словосполучення як детермінант: опущення цих компонентів спостерігається у діалогах, спрямованих на уточнення факту виконання дії: — *Самовар вам наставити? — Настав.* (М.Коцюбинський). Менш продуктивними є діалогічні єдності “питання — відповідь”, семантична спрямованість яких передбачає з'ясування обставинної чи суб'єктної характеристики дії: — *А де ж візника поділи? — З'язали.* (О.Ковінька). — *Мотре! Хто тобі купив оті червоні кісники? — Купив хтось, та не скажу.* (І.Нечуй-Левицький).

Опущення обставини спостерігається переважно за умови, коли адресант орієнтує співрозмовника на уточнення факту виконання дії, що характеризується просторовими координатами:

— *Чи вийдеш по обіді на музики? — Вийду!* (І.Нечуй-Левицький).

— *А до школи ходиш? — Першого вересня піду.* (М.Стеценко).

У діалозі “повідомлення — продовження” комунікативний аспект взаємодії полягає у цілеспрямованому обміні повідомленнями про якийсь факт чи явище дійсності, подію тощо. Причому перша репліка такого діалогу має характер звертання — повідомлення, що характеризується як реальна інформація. Наступна репліка є реакцією адресата, який продовжує розмову на задану тему і містить вказівку щодо істинності попередньої репліки. Опираючись на повідомлення партнера, адресат виражає свою сми-слову позицію, експлікуючи найбільш важливі інформативні компоненти повідомлення. Однак, враховуючи факт спільного розгортання теми повідомлення, адресат не обмежує свою репліку морфологічними показниками, які виражають поняття, відомі з попередньої репліки, внаслідок чого репліка — продовження реалізується, як правило, неповним реченням.

Найчастіше формально-граматична неповнота виражається в опущенні підмета. Це явище досить поширене у випадку, коли співрозмовники спільними зусиллями розгортають цілісне повідомлення про один і той же суб'єкт, який у попередній репліці може сприйматись і як предметний актант, наприклад: *Парубки. Якась баба танок водить. Дівчата. Сама танцює.* (М.Старицький). *Квітка. Нема, нема її, я вже забігав сюди... Кунішевич. То певно, це дома, прийде.* (М.Старицький).

Значно рідше у репліці — продовженні опускається присудок (головний член односкладного речення). Опущення можливе за умови, коли співрозмовники інформують один одного про власні почуття, переживання, стан шляхом зіставлення предикативної ознаки адресанта з тією, яка властива адресатові, або ж спільними зусиллями планують виконання якоїсь дії: — *Як хочете, старшино, я з нею не буду жити! — сказав Гнат. — І я з ним! — підхопила Олександра.* (М.Коцюбинський). *Ведмідь: — А я принесу меду на закуску. Заєць. — А я капусти.* (Казка “Пан-Коцький”).

Коли ж особа, предмет чи явище дійсності, яке перебуває у центрі уваги мовців, виступають у ролі об'єкта, на який спрямовано дію або процес, то у репліці — продовженні опускається додаток, наприклад: — *Я не пуцу Насті, — понуро сказав він. — Ба пустиш.* (М.Коцюбинський). — *Одні ночви маємо, а ти й ті розіб'єш. — Як розіб'ю, то купите другі, — одрубала Мотря.* (І.Нечуй-Левицький).

Опущення обставини у репліці — продовженні — явище рідкісне. Воно можливе за умови, коли комуніканти обговорюють дію, що характеризується просторовою спрямованістю: — *Ми ж збиралися до млина ниньки їхати: хліба ж удома немає. — Поїдемо завтра.* (А.Дімаров).

У діалозі “спонукання — відповідь” комунікативне завдання адресата полягає у вираженні певного волевиявлення: наказу, вимоги, заклику, побажання, поради, прохання. Така форма взаємодії у більшості випадків не передбачає словесного реагування адресата. Однак іноді адресат може висловлювати свою згоду чи незгоду виконувати запропоновану дію або переадресувати спонукання співрозмовникові. Висловлюючи свою смислову позицію, адресант спирається на вже відомі поняття і факти, виражені у репліці — спонуканні. Його репліка загалом є частковим перефразуванням репліки адресата, внаслідок чого вона реалізується неповними реченнями. Специфіка діалогу “спонукання — відповідь” виключає можливість нереалізації адресатом суб'єкта (підмета) і значно обмежує комунікативну зумовленість опущення дієслова-предиката, який передає спонукання. Тому її синтаксична неповнота реалізується шляхом невербалізації другорядних членів речення.

Додаток не вербалізується за умови, коли адресант спонукає співрозмовника спрямувати певну дію на особу чи предмет, а адресат виражає дозвіл або згоду на виконання такої дії, чи переадресовує її адресантові: — *А мені, браття, дайте різну кузнь. — Бери, — згодився Микула.* (С.Скляренко). — *Сватай, Карпе, Палажку. — То й сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.* (І.Нечуй-Левицький). *Галина. Іди к бісу! Дмитро. Поцілуй лиш, то піду.* (М.Старицький).

Обставина у репліці — відповіді опускається переважно тоді, коли адресант спонукає співрозмовника до переміщення у певному напрямку: *Соня. Ходім же поки що у хату. Каллинович. Ходім.* (І.Карпенко-Карий). — *Вилась із хліва! — От і не вилізу.* (А.Дімаров).

Коли ж адресат, реагуючи на спонукання, експлікує не предикат, а обставинний чи об'єктний конкретизатор, то у репліці — відповіді опускається присудок (головний член односкладного дієслівного речення), наприклад:— *Лягай, синку, бо не випишся! — Зараз, мамо.* (А.Дімаров).

У діалозі “звертання — перепитування” більша ініціатива належить адресатові. Така форма спілкування можлива у випадку, коли адресант експлікує недостатню для співрозмовника інформацію, а останній змушений спонукати його розкрити, уточнити чи доповнити зміст повідомлення шляхом вербалізації недостатніх елементів. З цією метою адресат використовує питальні слова в ролі підмета, додатка, обставини чи означення, надаючи репліці питального модального значення. У таких умовах репліка — перепитування має досить сконденсований вигляд і реалізується неповними реченнями.

Коли адресата цікавить обставинна, об'єктна чи суб'єктна характеристика дії, то у репліці — перепитуванні опускається присудок (головний член односкладного дієслівного речення): — *Йди й ти, недоторкана! — Куди? — обізвалася Дарка.* (Леся Українка). — *Все погоджено. — З ким?* (С.Скляренко).

Опущення підмета більшою мірою притаманне діалогам “повідомлення — перепитування” за умови, коли адресат прагне уточнити певну інформацію, отриману від співрозмов-

ника, зокрема предикативну характеристику стороннього суб'єкта, наприклад: — *Як тобі сподобався сусід, що сидів біля тебе. — Як сподобався? — дивується Таня.* (А.Дімаров).

Коли адресат прагне з'ясувати чи уточнити предикативну ознаку певного суб'єкта, яка зосереджена у предикаті та об'єктному і обставинному конкретизаторі, але експлікує лише предикат, то репліка — перепитування характеризується опущенням додатка чи обставини: — *Листок вирізала я. — Ти вирізала?* (А.Дімаров) — *Ти не підеш на суд. — Як не піду?* (О.Довженко). Сислове навантаження опущеного компонента виконує контекст, тому ці неповні структури є контекстуальними конструкціями. Показниками їх неповноти виступають експліцитно представлені компоненти повідомлення, що перебувають у смислового зв'язку з опущеними членами.

Характерною рисою діалогічного мовлення є тісна взаємодія змісту висловлення з ситуацією мовлення, що визначає участь невербальних засобів у формуванні змісту реплік комунікантів. У таких умовах візуальна ситуація більшою мірою впливає на формування репліки адресанта, внаслідок чого вона зазнає певної компресії, яка виявляється у опущенні того чи іншого компонента речення.

У ситуації мовлення, як правило, відомі суб'єктний і об'єктний компоненти, що співвідносяться з підметом або додатком, рідше означеною є дія, яка імплікується присудком (головним членом односкладного дієслівного речення), і дуже рідко — обставина, наприклад: — *Позичений? — каже Павло, краючи хліб.* (Марко Вовчок). — *Де ти дістала! — заздро оглядала Юля коротке, модно пошите пальтечко Надійки.* (В.Кашин). *Шурнуна барка по мокрім пісочку, загойдалася. — Куди? — Просто на сонце.* (М.Коцюбинський). *Федько зупинив коня, підійшов до сестри, замахнувся батогом. — Сідай кажу!* (А.Дімаров).

Досягненню лаконічності і довершеності висловлювань сприяє ситуативна неповнота реплік діалогу, у яких тематичні елементи повідомлення передаються засобами ситуації, тоді як рематичні значення обов'язково експлікуються комунікантом.

У **третьому розділі** “Структурно-комунікативні ознаки неповноти семантичних структур монологічного мовлення” дається коротка характеристика монологічного мовлення, визначаються функціональні особливості неповних речень у цій формі організації процесу комунікації, виявляються умови пропуску окремих членів речення у структурах монологічного мовлення і встановлюються ознаки їх неповноти, а також функціональні особливості еліптичних структур.

У монологічному мовленні неповнота синтаксичних одиниць служить засобом поєднання окремих речень у складному синтаксичному цілому. У такий спосіб змістові зв'язки проникають у структуру речення і пов'язують їх між собою, внаслідок чого у неповному реченні комунікант зосереджує переважно нову для повідомлення інформацію, тобто вербалізує рему, а тема задається контактено чи дистанційно розташованими попередніми або на-ступними синтаксичними структурами текстового масиву.

На відміну від діалогу, граматичну неповноту синтаксичних одиниць монологічного мовлення у більшості випадків спричиняє опущення підмета. Воно можливе за умови, коли комунікант експлікує інформацію про один і той же семантичний суб'єкт, що у попередньому контексті може сприйматися як об'єкт дії, чи йдеться про однотипні суб'єкти, наприклад: *Коли захоче коза сіна, то до воза прийде.* (“Народна мудрість”). *Як сіно косять, то доців не просять, самі йдуть.* (“Народна мудрість”). *Хмара помчалась кудись, полишаючи за собою гробову тишу в хаті, а за хвилину прилетіла друга.* (О.Кобилянська). Показниками неповноти цих структур виступають експліцитно виражені дієслово-присудок та означення, що конкретизує значення підмета.

У прозовому монологічному мовленні опущення окремих членів речення зумовлюється переважно законами організації зв'язного тексту, у мові поезії — також і ритмомелодійними засобами.

У монологічному мовленні опущення підмета має стилістичну вмотивованість і служить для виділення більш важливих елементів тексту, його змістових відтінків, створює враження цілісного повідомлення про певний суб'єкт, підкреслює динамізм ситуації тощо.

Значно рідше неповноту структур монологічного мовлення спричиняє опущення присудка. Така потреба виникає за умови, коли комунікант зіставляє чи протиставляє семантичні суб'єкти за однаковою дією, описує процес виконання дії кількома суб'єктами, плин часу, наприклад: *Іржа їсть залізо, а горе — серце*. (“Мудрість народна”). *Пішла баба у танець, а за нею горобець*. (Т.Шевченко). Показниками неповноти таких синтаксичних утворень є вербально виражені підмет, додаток при перехідному дієслові чи обставинний компонент, що конкретизує предикат. Стилiстична роль структур полягає у виділенні особливості чи характеристики описуваного суб'єкта (суб'єктів). У такий спосiб мовець зосереджує увагу реципієнта на порівнюваних поняттях, підкреслюючи асоціативний зв'язок чи контраст між ними.

У структурах монологічного мовлення може опускатись і головний член односкладного дієслівного речення. Таке явище більшою чи меншою мірою притаманне усім різновидам односкладних дієслівних речень.

У синтаксичних структурах монологічного мовлення засобами контексту можуть виражатися й другорядні члени речення. Найчастіше опущення прямого додатка відбувається тоді, коли комунікант розгортає повідомлення про одного чи кількох суб'єктів, які виконують певні дії стосовно одного й того ж чи однотипних об'єктів, наприклад: *Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду*. (“Мудрість народна”). *Не мені тепер старому булаву носити. Нахай носить Наливайко козакам на славу*. (Т.Шевченко). Показниками неповноти цих структур виступають перехідні дієслова-присудки, як додаткова ознака може бути означення, що конкретизує об'єкт дії.

Опущення непрямого додатка не завжди може спричинити неповноту синтаксичної конструкції. Неповними вони вважаються лише у тому випадку, коли предикат виражений неперехідним дієсловом, яке для реалізації своєї семантики потребує непрямого об'єкта, що співвідноситься з непрямым додатком. Такі репліки здатні реалізувати відповідну семантику через сполучення з іншими структурними компонентами чи підказуватись попереднім контекстом.

Неповнота синтаксичних структур монологічного мовлення може спричинитись і опущенням обставини. Вона спостерігається у випадку, коли дії, про які веде мову комунікант, характеризуються спільною просторовою спрямованістю: *Кайдашиха й справді поїхала на ярмарок. Мотря просилась і собі, але свекруха її не взяла*. (І.Нечуй-Левицький). *Є в глеку молоко, та голова не влізе*. (“Мудрість народна”). Однак опущення обставини не завжди створює синтаксичну неповноту речення, а лише за умови, що обставинний компонент валебно зумовлений і має значення напрямку руху при дієслові зі значенням руху, переміщення, рідше буття, існування, а також дії, пов'язаної з конкретним спрямуванням. Значно рідше обов'язковість обставини при дієслові-присудку може бути обумовлена попереднім контекстом.

Конструкції монологічного мовлення з опущеними кількома членами можна розділити на чотири групи. До першої належать неповні речення з опущеними підметом чи другорядними членами групи присудка. Обов'язковим компонентом структури таких утворень є дієслово-присудок, що займає основну сигналізуючу позицію щодо опущених членів. Другу групу становлять структури з опущеними підметом і другорядними членами групи додатка.

Їх неповнота визначається за нереалізованими семантико-валентними можливостями дієслова-предиката, що сигналізує незаміщені позиції підмета чи додатка. Можливість уведення в речення означення підказується контекстуально. До третьої групи належать неповні речення з опущеним присудком та другорядними членами групи присудка. Відтворення граматичної структури відбувається поетапно. Спочатку за семантико-валентними характеристиками експліцитно вираженого підмета (другорядних членів групи присудка) встановлюється можливість існування дієслова-присудка, а далі шляхом аналізу його семантико-валентних потенцій визначається наявність залежних від нього додатків чи обставин. До четвертої, групи належать двоскладні та односкладні структури з опущеним предикативним центром разом з другорядними членами чи без них. Як і у попередній групі, відтворення граматичної структури цих утворень здійснюється поетапно. Спочатку за семантико-валентними характеристиками вербально виражених другорядних членів встановлюється дієслово-предикат, а далі визначається можливість існування підмета та інших структурних компонентів групи присудка.

Особливим різновидом конструкцій із формально не вираженими компонентами смислу є еліптичні структури. Їх внутрішньосинтаксична будова виявляє ознаки, властиві конструкціям монологічного мовлення, хоча вони притаманні й діалогу. Найчастіше синтаксичну неповноту цих утворень спричиняє опущення дієслова-присудка з семантикою буття, наявності, існування, способу розміщення в просторі, сприйняття, руху, енергійної дії, мовлення, переміщення в просторі, запитання, спонукання до дії, вітання, побажання тощо. Значно рідше це явище стосується іменних частин мови, що функціонують у ролі підмета чи додатка.

Висновки. У процесі комунікації опущення одного чи кількох формальних компонентів речення чи відсутність їх у висловленні — властивість конструкцій за певних умов “не заміщувати” синтаксичну позицію того або іншого семантичного компонента, — є закономірним явищем, що виявляється в компресії мовлення шляхом інтеграції вербальних та невербальних засобів при фомуванні змісту повідомлення. В актах комунікації виявляється національна специфіка структурування різних типів діалогічного і монологічного мовлення. Обов’язковими умовами внутрішньої організації структури неповного речення у комунікації є: 1) існування лише однієї особи, предмета, явища, дії тощо, що перебувають у центрі уваги комуніканта чи комунікантів і мисляться як об’єкти обговорення; 2) достатня кількість засобів для ідентифікації слухачем об’єкта повідомлення. Невідповідність вербальних та невербальних засобів спричиняє неповноту синтаксичної конструкції. Оскільки будь-яке висловлення характеризується повнотою вираження змісту, то ці трансформації діють лише в межах структурних моделей речення і спричиняють його синтаксичну неповноту.

Основними показниками неповноти є нереалізовані прямі чи зворотні валентні потенції експліцитно виражених членів речення, що свідчать про порушені синтаксичні зв’язки та відношення між окремими його компонентами. Можливості заповнення позицій компонентів речення в реальних умовах функціонування зумовлюються як внутрішньосинтаксичними, так і зовнішньосинтаксичними чинниками.

Функціональна специфіка неповних речень виявляється у конкретних мовленнєвих актах і залежить від форми спілкування. Неповнота речень у діалогічному мовленні зумовлюється особливою функцією породження і налагодження смислів у процесі спілкування адресанта і адресата та визначається правилами діалогового спілкування, пресупозицією комунікантів, часом, відведеним для розмови, типом мовлення, формою діалогової взаємодії, екстралінгвістичними чинниками.

Кожен вид діалогу виявляє свою специфіку в організації компонентного складу. У діалозі “питання-відповідь” мовець підказує, які смисли для нього є важливими, а адресат роз-

гортає ці найважливіші компоненти змісту; у діалогічних єдностях “повідомлення-продовження”, “спонукання-відповідь”, “стимул-перепитування” адресат самостійно планує смисл своєї репліки. Кожна наступна репліка-реакція доповнює попередню і підпорядковується їй структурно, функціонально та інтонаційно. Повнота змісту таких діалогічних єдностей досягається через контекст, який виконує функцію заміщення повторюваного змісту і дозволяє не вербалізувати вже очевидні факти чи візуально чуттєву ситуацію, яка супроводжує мовлення. У ролі невербальних засобів можуть виступати лише ті об’єкти реальної дійсності, які мовці здатні сприймати органами чуття. Тому найчастіше засобами ситуації виражається підмет, присудок (головний член), прямий додаток, деякі різновиди непрямого додатка. Певна обмеженість характерна для локативних та темпоральних поширювачів, які функціонують як обставини або непрямі додатки. У писемному діалозі невербальні засоби знаходять реалізацію у вербальних засобах.

У монологічному тексті незаміщені синтаксичні позиції у формально-синтаксичній структурі речення є специфічними засобами зв’язку, що забезпечують єдність думки, виконують дейктичну функцію і відзначаються стилістичною вмотивованістю.

Особливим структурним різновидом є еліптичні утворення, притаманні як діалогічному, так і монологічному мовленню. З одного боку, компресія змісту цих конструкцій створює граматичну неповноту, а з іншого, значення відсутньої ланки підказується семантикою експліцитно виражених компонентів, внаслідок чого зміст еліптичних речень зрозумілий поза контекстом чи у відриві від конкретної ситуації мовлення, що відрізняє їх від контекстуальних та ситуативних речень. Ознаками еліптичних утворень є опущення дієслова-присудка з семантикою буття, наявності, існування, способу розміщення в просторі, сприйняття, руху, енергійної дії, мовлення, переміщення в просторі, запитання, спонукання до дії, вітання, побажання тощо. Помітно обмеженими є випадки еліпсису підмета чи додатка. У мові поезії еліпсис визначається і ритмомелодійними засобами.

Ознаками неповних речень, таким чином, є не лише пропуск певного члена речення, який легко встановлюється з ситуації чи контексту, а й відсутність якогось компонента як результат незаміщеної синтаксичної позиції, що визначається змістом самостійного висловлення чи історичним контекстом. Висновки про функціонування неповних речень як своєрідної семантико-граматичної категорії, що бере участь у формуванні висловлень (у текстоутворюванні) відповідно до виконання комунікантами прагматичної на-станови мовлення, послужать подальшому вивченню динамічного синтаксису і осмисленню явищ компресії мовлення в текстах різних стилів та жанрів.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. *Дзюбак Н.М.* Неповні речення з еліпсисом дієслова-присудка в поезії Ліни Костенко // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. — К.: УДПУ, 1997. — С. 105-108.

2. *Дзюбак Н.М.* Комунікативні умови функціонування неповних речень у діало-гічному мовленні // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. — С. 237-242.

3. *Дзюбак Н.М.* Функціональна специфіка неповних речень у монологічному мовленні // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. — К., 1999. — С. 28-32.

4. *Дзюбак Н.М.* Комунікативна зумовленість контекстуально-неповних синтаксичних структур у діалогічних єдностях “спонукання-відповідь” // Наука і сучасність. Збірник нау-

кових праць. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. — К.: Логос, 1999: Випуск 2. Ч. 1. — С. 191-198.

Дзюбак Н.М. Структурно-комунікативні ознаки неповноти речення. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 — українська мова. — Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 1999.

Дисертацію присвячено питанням функціональних та структурно-граматичних особливостей неповних та еліпсованих конструкції в умовах комунікативної діяльності (діалогічного та монологічного мовлення). Дослідження неповних структур проведено у комунікативному, семантичному і формально-граматичному аспектах на матеріалі текстів розмовного мовлення, фольклору та української літератури, у сфері яких виявляється специфіка аналізованих конструкцій. У роботі з'ясовано функціональну специфіку неповних речень як своєрідної семантико-граматичної категорії, що бере участь у формуванні висловлень, реплік діалогів, ширше — у текстоутворенні відповідно до виконання комунікантами прагматичної настановки мовлення. Тим самим розкрито граматичну природу опущення членів речення й еліпсису як явищ динамічного (експресивного) синтаксису сучасного усного і писемного мовлення.

Ключові слова: неповна конструкція, неповне речення, контекстуальне речення, ситуативне речення, еліптичне речення, незаміщена позиція, пряма валентність, зворотна валентність.

Дзюбак Н.Н. Структурно-коммуникативные признаки неполноты предложения. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. — украинский язык. — Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 1999.

Исследование посвящено функциональным и структурно-грамматическим особенностям неполных и эллиптических конструкций в условиях коммуникативной деятельности (диалогической и монологической речи). Анализ неполных предложений произведен с учетом современных тенденций исследования синтаксиса, которые предусматривают не только дифференциацию, но и интеграцию аспектов для его описания:

- 1) коммуникативного, что отражает установку сообщения;
- 2) семантического, который составляет смысловую организацию предложения;
- 3) формально-синтаксического, что представляет тип, грамматическую структуру предикативной конструкции.

Основной акцент делается на коммуникативном аспекте языка, который предусматривает наличие единой структуры языковых единиц общения, объединенных неразрывной связью смысловой и формальной сторон. Если при формировании различных языковых моделей выделяется то или иное качество единицы языка, то изучение какой-либо языковой единицы как элемента реальной коммуникации требует не разделения этой единицы на ее элементы или качества, а, наоборот, комплексного изучения всех сторон объекта исследования, направленного на раскрытие сущности коммуникативного акта. Такой подход позволяет рассматривать формально-синтаксическую неполноту предложения как структурно-семантическую языковую категорию на уровне функционирования в процессах общения.

В таком ракурсе неполные предложения мыслятся как результат стремления коммуникантов к простоте и точности высказывания, которые достигаются путем интеграции вербальных и невербальных средств выражения. При этом первые служат материальной основой для выражения сообщения, а вторые выполняют лишь вспомогательную дейктическую функцию, употребляются при сообщении повторяющегося смысла.

Обязательным условием для такого взаимодействия есть:

- 1) существование одного и только одного лица, предмета, явления, действия, которые находятся в центре внимания коммуникантов и мыслятся как объекты обсуждения (допускается наличие идентичных объектов);
- 2) вербализованное говорящим сообщение имеет достаточно средств для идентификации слушающим такого объекта.

Основным показателем неполноты выступают нереализованные прямые или обратные валентные потенции эксплицитно выраженных членов предложения, которые свидетельствуют о нарушении синтаксических связей и отношений между его компонентами. При этом валентные свойства предложения в реальных условиях функционирования могут расширяться или, наоборот, сужаться под воздействием внешнесинтаксических факторов. Поэтому при выявлении опущенного члена предложения необходимо руководствоваться как внутренними показателями предложения, так и внешнесинтаксическими.

Функциональная специфика неполных предложений обнаруживается в конкретных речевых актах. В связи с этим различаются неполные конструкции диалогической и монологической речи. В первом случае неполнота синтаксических единиц обуславливается правилами диалогического общения, пресуппозицией коммуникантов, временем, отведенным для общения, типом речи и формой диалогического взаимодействия: “вопрос – ответ”, “сообщение – продолжение”, “побуждение – ответ”, “обращение – переспрос” и др. Нередко коммуникативную функцию участников диалога помогает реализовать визуально-чувственная ситуация, которая сопровождает общение. Результатом воздействия этих факторов выступают контекстуальные и ситуативные предложения диалогической речи.

В монологической речи коммуникативная деятельность говорящего воспринимается как текст, состоящий из связанных между собой предложений. Их взаимосвязь обеспечивается единством мысли а также специфическими средствами связи, разновидностью которых выступают незамещенные позиции в формально-грамматической схеме предложения. Они заполняются преимущественно из контекста, что обеспечивает проникновение смысловой связи в структуру предложения и взаимосвязь предложений в тексте. Поэтому в монологе возникновение неполных предложений обуславливается преимущественно макро- или микрореконтекстом, что способствует возникновению контекстуальных и эллиптических предложений монологической речи.

Неполноту формально-синтаксического состава контекстуальных предложений как диалогической, так и монологической речи могут вызывать незамещенные позиции подлежащего, сказуемого (главного члена односоставного глагольного предложения), дополнения, обстоятельства или сразу нескольких членов предложения. В ситуативных структурах некоторые ограничения существуют для косвенного дополнения и обстоятельства. В эллиптических структурах чаще всего опускаются глаголы с семантикой бытия, наличия, существования и их варианты со значением отрицания или делексикализованные (лексикализованные) глаголы с семантикой способа расположения в пространстве или восприятия в функции бытийного глагола. Неполнота предложений этого типа может достигаться и путем невербализации глаголов со значением перемещения в пространстве, движения, интенсивного действия., говорения, побуждения к действию, вопроса, поздравления, пожелания и др.

Эти глаголы, как правило, выполняют синтаксическую функцию сказуемого или главного члена односоставного глагольного предложения. Значительно реже явление эллипсиса вызывается опущением существительного в роли подлежащего или дополнения. Определение же не предполагается формальными показателями неполного предложения, то есть функционирует как факультативный член предложения. Его опущение не создает синтаксической неполноты какого-либо типа предложения.

Коммуникативная организация неполного предложения выражается в его актуальном членении, направленном на выражение актуальной в данный момент информации (ремы), тогда как тема задается контекстуально, ситуативно или посредством импликации.

Такой подход к проблеме позволяет значительно расширить научное познание функций неполных предложений как семантико-прагматической категории, которая участвует в формировании высказываний диалогической и монологической речи соответственно к выполнению коммуникантами прагматической установки общения. Тем самым раскрыто грамматическую природу опущения членов предложения и эллипсиса как явлений динамического синтаксиса.

Исследование проведено на материале текстов украинской литературы и разговорной речи, которые наиболее ярко представляют специфику функционирования анализированных конструкций.

Ключевые слова: неполная конструкция, неполное предложение, контекстуальное предложение, ситуативное предложение, эллиптическое предложение, незамещенная позиция, прямая валентность, обратная валентность.

Dzubak N.M. Structural-communicative indications of the incompleteness of the sentence. — Manuscript.

Dissertation for getting a scientific degree of Candidate of Philological Science. — Specialized field 10.02.01— Ukrainian language. — National Pedagogical University of M.P. Dragomanov, Kyiv, 1999.

The dissertation is dedicated to the questions of functional and structural-grammatical peculiarities of incomplete and elliptic constructions under conditions of communicative activity (dialogical and monological speech). The research of the incomplete structures is conducted from the point of communicative semantical and formal-grammatical aspects based on the material of the colloquial speech texts, folklore, and Ukrainian literature, in the sphere of which the specific features of the analysed constructions is manifested. In the thesis the functional aspects of the incompleteness of the sentences as a specific semantico-grammatical category, which takes part in statement formation dialogical replies and text-formation correspondingly to the performing of the pragmatic orientation of the speech by the communicants are distinguished. So, the grammatical nature of omitting of the parts of the sentence and ellipsis as phenomena of dynamic syntax of modern oral speech and writing is cleared up.

Key words: incomplete construction, incomplete sentence, situational sentence, elliptic sentence, nonsubstituted position, direct valency, opposite valency.